

TRANSFORMACIJA MREŽE NASELJA, GRADOVA I SELA U CRNOJ GORI

Miroslav Doderović
Zdravko Ivanović

The Montenegro Census of 2011 introduced a new administrative division according to which the number of village settlements was 1,249. According to sustainable development principles, the future development should be based on the existing and recognised trends that have effect on the integral development of the network of settlements and centres in the territory of Montenegro. The basic concept of future development strategy implies decentralisation and deconcentrating of the network of settlements and centres. Decentralisation is conducted at three levels: a) state level b) religious level c) municipality level.

Crna Gora zahvata površinu od 13.812 km². Prema rezultatima popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u 2011. godini u Crnoj Gori ima 620.029 stanovnika, od čega su 50,61% ili 313.793 žene, a 49,39% ili 306.236 muškarci. Najveći broj stanovnika ima Podgorica i to 185.937, što predstavlja 30% stanovništva Crne Gore, zatim slijede Nikšić i Bijelo Polje. U ove tri opštine koncentrisano je oko 50% ukupnog stanovništva Crne Gore. Opštine sa najmanjim brojem stanovnika, ne računajući novoformirane opštine, su Šavnik 2.070, Plužine 3.246 i Žabljak 3.569. U naseljima gradskog tipa živi 392.020 stanovnika što predstavlja 63% ukupnog stanovništva, dok u ostalim naseljima živi 228.009 stanovnika.

Glavne reljefne cjeline Crne Gore su: Crnogorsko primorje, Zaravan dubokog krša, Udolina srednje Crne Gore, Središnje visoke planine i površi, Oblast sjeveroistočne Crne Gore. Durmitorsko selo Bosača nalazi se na 1.600 metara nadmorske visine i smatra se najvišim stalno naseljenim mjestom na Balkanu. Udaljeno je 4 km od Žabljaka i u njegovoj neposrednoj blizini nalaze se jezera Jablan, Barno i Zminje, što ga čini idealnim polazištem za planinarske ture¹. Grad Žabljak nalazi se na sjeverozapadu Crne Gore, u središtu nacionalnog parka Durmitor. Grad je sa svojih 1.456 metara nadmorske visine najviše urbano naselje u jugoistočnoj Evropi². Smješten je u podnožju Durmitora i okružen je sa 23 planinska vrha od preko 2.200 metara, 18 planinskih jezera i kanjonom reke Tare, najdubljim u Evropi.

Izmjenama i dopunama Prostornog plana Republike Crne Gore (PPRCG) iz 1997. godine definisan je policentrični model organizacije i uređenja prostora. Kao vodeći urbani centri u ovom modelu organizacije označeni su Podgorica (državni centar), Bar, konurbacija gradova Boke Kotorske, Nikšić, Cetinje, Bijelo Polje, Berane i Pljevlja (centri sa regionalnim i subregionalnim funkcijama). Za ostale opštinske centre planirano je

¹ U selu preko zime bude svega 10-ak stanovnika, a mještani kažu da se plać bebe u ovom mjestu nije čuo gotovo 25 godina.

² U okolini Žabljaka, nalazi se veliki broj sela i njihova starost je veoma različita. Neka od durmitorskih sela postoje vjekovima. Jedan broj ovih sela, formirao se na mjestima gdje su prvobitno bili katuni ili neka stara naselja. Što se tiče samog stila gradnje, u tom pogledu ima značajnih razlika. Najveći broj sela je tzv. "razbijenog" tipa i kuće mogu biti dosta udaljene jedna od druge. Ima i sela gdje su kuće manje više blizu jedna drugoj, ali su sela i kuće uglavnom građeni, bez nekog određenog reda. U durmitorskim selima, dosta je čest slučaj da se sela dijele na gornje i donje, pa se ona tako i zovu. Donje selo je, po pravilu, starije selo dok je gornje nastalo vremenom, možda iz katuna ili sezonskih naselja stanovnika iz donjeg sela.

da, osim opštinskih, imaju i neke specijalizovane funkcije. Definisan je i veći broj subopštinskih centara. Ovim modelom bilo je predviđeno da se oko većih urbanih centara formiraju funkcionalne cjeline koje će obuhvatiti i ruralna područja u zoni definisanih polova razvoja. Rang urbanih centara iz Prostornog plana Republike Crne Gore je samo donekle ostvaren. Rang centra subregionalnog značaja dostigao je Kotor, dok su Cetinje, Pljevlja i Berane strukturalno i privredno izrazito zaostajali. Podgorica se razvijala kao centar nacionalnog ranga, a Bar kao regionalni centar šireg značaja. U PPRCG definisana su tri regiona, koji se izdvajaju po prirodnim karakteristikama, načinu korišćenja i uređenja prostora, privrednim aktivnostima i različitim komparativnim prednostima za razvoj: 1) Primorski region (opštine Herceg Novi, Kotor, Tivat, Budva, Bar i Ulcinj), 2) Središnji region (opštine Podgorica, Danilovgrad, Nikšić i Cetinje), 3) Sjeverni region (opštine Plužine, Šavnik, Žabljak, Pljevlja, Mojkovac, Kolašin, Bijelo Polje, Berane, Andrijevica, Plav i Rožaje). Planom predviđena regionalna izdiferenciranost potvrdila se samo jednim dijelom. Predviđeni demografski rast urbanog stanovništva ostvaren je samo u Središnjem regionu, u nešto manjoj mjeri i u Primorskom regionu, dok je Sjeverni region dodatno smanjio svoje učešće u ukupnom broju stanovnika (uprkos dolasku izbjeglica i raseljenih lica). U Središnjem regionu formira se urbano-ruralni kontinuum na pravcu Tuzi – Podgorica – Danilovgrad – Nikšić, i na pravcu Podgorica – Cetinje – Budva. U Primorskom regionu već je većim dijelom formirana planski predviđena konurbacija gradova. U pogledu društveno-ekonomskog razvoja, regionalne razlike su povećane. U Sjevernom regionu opštine raspolažu neznatnim dijelom prihoda od koncesija na sirovine, što je zapravo njihov jedini stabilni prihod (od 2004. godine opštine raspolažu i prihodima od poreza na nekretnine). Krupne promjene u političkom i ekonomskom smislu koje su se dešavale na ovim prostorima, glavni

su razlog neostvarivanja Prostornim planom zacrtanih ublažavanja regionalnih razlika u razvoju Crne Gore. Nasuprot tome, u navedenom periodu, usljed prekida rudarske aktivnosti, industrijske proizvodnje ili gašenja (likvidacije) nekih rudarskih i industrijskih postrojenja, te zbog smanjenja prihoda u turizmu, došlo je do produbljivanja razlika u razvijenosti područja. Smanjene su investicije za održavanje infrastrukturnih, turističkih i drugih vitalnih objekata; došlo je do nepredviđenih aktivnosti (zbrinjavanje izbjeglica iz okruženja) itd. U posljednjih 10 godina, došlo je do stabilnosti i ekonomskog oporavka Crne Gore, čime su otpočele aktivnosti na poboljšanju privrednog razvoja Crne Gore. To se manifestuje naročito u izgradnji infrastrukturnih, telekomunikacionih, školskih objekata, društvenih, sportskih i svih drugih objekata. Ovo prati i otvaranje niza školsko-obrazovnih institucija, turističkih objekata, dogradnja i opremanje medicinskih ustanova, itd.

Do 2011. godine u Crnoj Gori je bilo 1.221 seosko naselje, ali popisom 2011. godine došlo je do nove administrativne podjele po kojoj je broj seoskih naselja povećan na 1.249. Kao krajnji rezultat ovih kretanja danas, pored 39 sela bez stanovnika, imamo 43,5% sela sa manje od 50 stanovnika, od čega je 27,8% sela ispod 25 stanovnika koja se nalaze pred gašenjem.

Ovaj rad se temelji na rezultatima popisa iz 2011. godine i planskim dokumentima (Prostornom planu Crne Gore do 2020. godine). U međuvremenu su formirane tri nove opštine, što će uticati na novu plansku projekciju, pa ovdje dajemo osnovne podatke o novim opštinama: Tuzi, Gusinje i Petnjica.

Teritorija Opštine *Tuzi* se prostire na površini od 236 km² i sastoji se od 46 naselja. Graniči se sa Skadarskim jezerom sa južne strane, sa zapadne strane sa opštinom Golubovci u okviru Glavnog grada. Na sjeverozapadu se pruža do granice generalnog urbanistickog plana Podgorice, a na istoku do granice sa Albanijom. Prema podacima Zavoda za statistiku – Monstat,

rezultati popisa iz 2011. godine pokazali su da broj stanovnika na teritoriji, tada naselja Tuzi a sada opštine u okviru Glavnog grada, iznosi 11.379 stanovnika. U naselju Tuzi živi 4.857 punoljetnih stanovnika, a prosječna starost stanovništva iznosi 31,3 godinu (31,1 kod muškaraca i 31,6 kod žena). U naselju ima 1.161 domaćinstvo, a prosječan broj članova po domaćinstvu je 4,18. Što se tiče demografskih kretanja u Tuzima, može se konstatovati da se nastavlja trend kretanja stanovnika i unutrašnjih migracionih tokova. Takođe, može se konstatovati da se ljudi sele iz ruralnih ka urbanim naseljima. Najveći dio je koncentrisan u naseljima Tuzi, Šipčani, Gornji i Donji Milješ. Bitno je napomenuti da Tuzi imaju veliku dijasporu koja je uglavnom naseljena u Americi (SAD) a zatim i u zapadno-evropskim zemljama. Karakteristika područja Tuzi je i veliki prirast stanovništva u posljednjih 20–30 godina i intenzivnija gradnja koja negativno utiče na bilans kvalitetnih poljoprivrednih površina i obradivog zemljišta. Tako je, usljed nedostatka detaljnih urbanističkih planova za ovo područje došlo do stvaranja naselja koja ne zadovoljavaju propise i standarde za kvalitetne uslove života.

Opština Tuzi se sastoji od dvije morfološke cjeline i to ravničarskog i brdskog dijela. Kao reljefne cjeline prepoznaju se brdske površine Korita sa nadmorskom visinom od 1.442 metra i Koštica. Dalje, istice se i brdo Kaženik sa visinom od 1.650 metara, brdo Bukovik sa visinom od 1.229 metara, brdo Suka sa visinom 1.212 metara i brdo Dečić sa nadmorskom visinom od oko 650 metara. Najjužnije brdo opštine, u okviru Glavnog grada, je brdo Hum sa nadmorskom visinom od oko 274 metra. Na ravničarskom djelu prostiru se brda koja ne postižu maksimalnu visinu preko 112 metara. Od ovih brda se prepoznaju: brdo Vranj, Kodra e Burgut (Ljekaj), brdo Šipčani, brdo Rogame, brdo Mileša, itd. Na samom jugu je zona Nacionalnog parka sa Skadarskim jezerom koje je područje svjetske baštine.

Kroz teritoriju opštine u okviru Glavnog grada – Tuzi protiče rijeka Cijevna u dužini od oko 30 km. Cijevna je proglašena spomenikom prirode od strane Skupštine Glavnog grada koja je i usvojila navedenu studiju. Hidrografiju opštine u okviru Glavnog grada – Tuzi, prije svega, karakteriše Skadarsko jezero, kao i rijeka Cijevna, ali i rječice Rujela, Riječina i druge. Pored navedenih su izvorišta u blizini Milješkog bunara, izvorište Krevenica pored sela Vuksanlekici, kao i karstička izvorišta koja se nalaze na brdovitim djelovima Tuzi i to izvorišta Traboin, Radeč (Arza), Radeč (Koštica), Korita (Korita). Bregovi Skadarskog jezera poznati su po mnogo izvorišta kao što su: Vitoja, Ploča, Podhum.

Opština Gusinje se nalazi na jugoistočnom dijelu Crne Gore. Nastala je odvajanjem iz opštine Plav 2014. godine i graniči se sa opštinama Plav, Andrijevica kao i NR Albanijom. Površina 157 km². Sjedište opštine je gradsko naselje Gusinje. Opština je prema rezultatima popisa stanovništva 2011. godine imala 4.027 stanovnika sljedećeg etničkog sastava: Bošnjaka 1.717 (42,64%), Albanaca 1.642 (40,77%), Muslimana 379 (9,41%), Srba 147 (3,65%), Crnogoraca 91 (2,26%) i ostalih i neizjašnjelih – 51. Opština Gusinje raspolaže prirodnim resursima i potencijalima koje treba u planskim dokumentima regulacione urbanistike valorizovati prema smjernicama i planovima višega reda. S obzirom na specifičnosti i formiranje opštine Gusinje posebno treba istaći okolnost da nije postojala planska dokumentacija (GUR, DUP–vi centra Gusinje i odgovarajuće studije). Sadašnja opština Gusinje je na nivou opštine Plav tretirana kao mjesna zajednica van GUP-a i postojao je jedini planski dokument na nivou plana uređenja naselja koji je temporalnog karaktera. Od opštine Plav je naslijeđen dio PUP-a koji se odnosi za područje opštine Gusinje. Urbano područje Gusinja je djelimično obrađeno izmjenom i dopunom DUP-a u površini od 94,04 ha (Sl. listCG – opštinski propisi 1/83).

Opština Gusinje obuhvata naselja: Dolja, Dosuđe, Grnčar, Gusinje/g/, Koljenovići, Kruševo, Martinovići, Višnjevo, te se u planiranju budućih sadržaja površina ova naselja uzimaju u obzir za zadovoljenje određenog broja funkcija u Gusinju. Opština Gusinje mora da omogući pružanje osnovnih obrazovnih, zdravstvenih i socijalnih usluga, kao i odgovarajuće sportske i kulturne aktivnosti uz razvoj tercijarnih i kvartalnih aktivnosti područja. Gusinje posjeduje potencijale za razvoj turizma i znatan dio njegove teritorije je u području Nacionalnog parka Prokletije za koji je usvojena prostorno planska dokumentacija. Do sada je opština Gusinje sprovela aktivnosti i uradila po smjernicama PUP-a zbog nedostatka ostalu plansku dokumentaciju.

Prostor opštine Petnjica se nalazi na sjeveroistoku Crne Gore i može se koordinatno pozicionirati između 42°54'32" sjeverne geografske širine i 19°57'52" istočne geografske dužine. Zahvata površinu od 173 km² ili 1.25% površine Crne Gore. Teritorija opštine Petnjica predstavlja prirodnu vezu sa susjednim opštinama sa kojima se graniči a to su: Berane, Rožaje, Bijelo Polje, u Crnoj Gori, i opštinom Tutin, Republika Srbija. Područje Prostorno-urbanističkog plana Opštine određeno je Odlukom o pristupanju izradi Prostorno-urbanističkog plana opštine i obuhvata područje Opštine Petnjica u čiji zahvat ulaze 24 naseljena mjesta. Opština Petnjica administrativno je podijeljena na 9 katastarskih opština, 24 naselja i 7 mjesnih zajednica. Po popisu iz 2003. godine na području opštine Petnjica u 24 naselja živjelo je 5.702 stanovnika, a prema podacima popisa iz 2011. godine na području opštine Petnjica je živjelo 6.486 stanovnika. U centru opštine i okolnim naseljima (Petnjica, Godočelje, Jahovice, Lagatore, Radmance, Ponor i Paljuh) živi 2.525 stanovnika ili 37,77% stanovništva opštinske populacije, što ukazuje na ubrzani trend naseljavanja urbanog područja. Prostorni plan Crne Gore definisao je razmještaj i značaj centara

u kome Petnjica predstavlja značajni lokalni centar, dok je neka-
dašnji centar opštine Berane u rangu centra regionalnog značaja.
Zbog svog relativno izolovanog položaja područje Gornjeg
Bihora je orijentisano u najvećoj mjeri na Berane kao dio crno-
gorskog razvojnog koridora Rožaje – Berane – Bijelo Polje –
Pljevlja, ali i kao dio prekogranične razvojne zone prema Srbiji
gdje je prioritet razvoja saobraćajna integracija izgradnjom
autoputa Beograd – Južni Jadran i povezivanjem Berana na žel-
jezničku mrežu. Na području opštine, u cilju prevazilaženja pri-
sutnih problema u mreži naselja i razmještaja stanovnika, slabe
dostupnosti centrima, pogotovo u perifernim djelovima opštine,
male veličine naselja, nedovoljne razvijenosti centralnih i pri-
vrednih sadržaja u seoskim centrima, slabe komunalne opreml-
jenosti seoskih naselja itd. (kao i na osnovu koncepta urbaniza-
cije i razvoja mreže naselja i centara na području Crne Gore
prema važećem PP), predviđa se formiranje racionalnije i funk-
cionalnije strukturirane mreže naselja, kao i formiranje zajedni-
ce naselja sa pripadajućim centrima. Jedan od osnovnih ciljeva
razvoja mreže naselja i opštine uopšte je međusobno uravnote-
ženiji razvoj centara svih nivoa u opštini. Strukturna opremlje-
nost teritorije zajednice naselja treba da bude kvalitetna da bi
ovom relativno disperznom modelu naseljavanja i rada pružila
potrebne saobraćajne veze, komunalnu opremljenost, minimal-
nu opremljenost objektima društvenog standarda itd. Osnova
prijedloga koncepcije budućeg razvoja i organizacije mreže
naselja i centara opštine, u skladu sa navedenim ciljevima
razvoja, jeste jačanje Petnjice kao novog opštinskog centra i
razvoj ostalih polifunkcionalnih naselja, koja su se svojim
karakteristikama nametnula kao centri manjeg ili većeg značaja.

Površine naselja obuhvataju građevinsko zemljište (izgrađene
i neizgrađene površine namijenjene za stanovanje, rad i odmor,
javne objekte, infrastrukturu i površine posebne namjene, zelene
površine) i neizgrađeno zemljište (površine koje nijesu opredi-

jeljene za izgradnju). Područje je, izuzev zone Petnjice, slabo naseljeno, sa niskim nivoom urbanizacije, te je i izgrađenost mala. U narednom periodu se ne očekuje značajnije prostorno širenje naselja, s obzirom na nekompaktnost građevinskih rejonâ i dosadašnje procese opadanja broja stanovnika u gotovo svim naseljima. Izgradnja novih objekata uglavnom će se odvijati u okviru građevinskih rejonâ postojećih naselja, popunjavanjem slobodnih prostora. Ovo je naročito važno za naselja koja se nalaze na terenima sa boljim kvalitetom zemljišta koje treba maksimalno zaštititi od degradacije. Naselja treba komunalno opremiti (izgradnjom pristupnih puteva, vodovoda, struje, TK itd). Pored komunalnog opremanja, značajno je opremanje naselja objektima društvenog standarda u skladu sa potrebama i mogućnostima. S obzirom na projekcije broja stanovnika opštine do 2020. godine, prema kojima će u opštini Petnjica živjeti preko 7.000 stanovnika, naseljske i infrastrukturne površine se neće bitnije mijenjati.

Globalizacija i tranzicija su izazvale velike promjene u društvu i ekonomiji. To je dovelo do radikalnih promjena u oblasti prostornog planiranja, posebno kada su u pitanju promjene u oblasti prostorne strukture, pri čemu se posebna pažnja poklanja zahtjevima ekonomskih subjekata, potrebi građana za novim infrastrukturnim i stambenim objektima. Za optimalizovanje prostornih struktura od suštinskog značaja je povećanje zaposlenih u privredi, razlike između urbanih i ruralnih područja, migracija mlade kvalifikovane radne snage, demografsko starenje stanovništva³. Prostorne razvojne mogućnosti Crne Gore sa međunarodnog aspekta odnose se na:

³ U PPRCG (1986) i Izmjenama i dopunama (1997), PPRCG (2008) predviđena je veća integrisanost strukture uređenja prostora Crne Gore. Osnovne poluge ovakvog koncepta trebalo je da budu: 1) poboljšanje tehničke infrastrukture; 2) Osnivanje mreže subopštinskih servisnih centara i 3) unapređenje privrede i turizma. Evidentno je da ovi ciljevi nijesu ostvareni.

- obezbjeđivanje ekonomske, prostorne i socijalne kohezije
- odgovarajuće integracije u evropski prostor i zaštitu nacionalnog identiteta
- smanjivanje zaostajanja u razvoju u odnosu na EU
- obezbjeđivanje konkurentnosti domaće ekonomije i poboljšanje kvaliteta života.

Definisanje naselja

Pored teškoće određenja naselja, javlja se i problem njihovog definisanja, ne samo opšteg oblika (dakle, samog naselja), već i pojedinih oblika naselja: sela, grada i ostalih naselja, što je i uslovalo različite pristupe i definicije naselja. Prof. Miloš Macura je, u drugoj polovini XX vijeka naselje definisao kao „svako nastanjeno mesto sa posebnim imenom (nazivom) bez obzira na broj kuća. Naseljem se smatraju i povremena naselja bez obzira da li su u momentu popisa nastanjena“. Sličnu, djelimično modifikovanu definiciju, prihvatila je statistika 70-tih i 80-tih godina XX vijeka u dijelu republika bivše SFRJ (Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Makedonija): „Naselje je antropogeografska teritorijalna jedinica posebnog imena (bez obzira na broj kuća)“. U Srbiji i Hrvatskoj korišćena je slična definicija po kojoj je naselje „svako nastanjeno mesto s posebnim imenom....“, s tim što se u okviru definicije izdvajaju samostalna i nesamostalna naselja. Samostalna su ona koja imaju svoju posebnu teritoriju (atar), a nesamostalna su ona koja se nalaze na ataru samostalnog naselja. U samostalna naselja spadaju: gradovi, varoši, trgovišta, sela i samostalne naseobine. Popisom se obuhvataju samo samostalna naselja u smislu date definicije, dok su nesamostalna naselja (zaseoci, mahale, djelovi sela ili grada, salaši, majuri, manastiri, usamljene kuće i slično) u sastavu samostalnog naselja na čijem se ataru nalaze. Naselje je u Sloveniji u vrijeme popisa 1961. godine definisano kao

geografska jedinica (zbijenih ili razbijenih kuća) koja ima svoje ime i u kojoj je izvršena numeracija kuća kojom je obuhvaćeno cijelo naselje.

Status gradskih naselja određivan je u Kraljevini Jugoslaviji između dva svjetska rata i u FNRJ nekoliko godina nakon Drugog svjetskog rata, kao i u SFRJ uredbom, odnosno odlukama državnih organa, što se nije uvijek pokazalo kao dobro rješenje. Pravno zasnovan pojam naselja ukinut je u Jugoslaviji 1955. godine, ali su se neki elementi zadržali još neko vrijeme.⁴ Radi objektivnijeg određivanja i razvrstavanja naselja jugoslovenska statistika je od šezdesetih godina XX vijeka prihvatila složeniji kriterijum i princip automatizma. Sa još jednim krugom zemalja (Holandija, Grčka, Venecuela itd) statistika je, popisom 1961. godine pored seoskih i gradskih, posebno izdvojila i mješovita naselja. Pored ovih, od 1971. godine, uvedena je i kategorija „gradskog područja“. Na taj način, u određenoj mjeri, uzete su u obzir posljedice koje nastaju pod dejstvom urbanizacije (urbanog procesa) čime se jugoslovenska statistika uvrstila u red vodećih u ovoj oblasti u svijetu, ali su i dalje ostale određene dileme⁵.

⁴ Rad na na prostornom i urbanom planiranju kao i donošenje odgovarajućih zakona doprinijeli su napretku u statističkom određivanju, posebno gradskih naselja.

⁵ Na primjer, u statistici jednog broja republika bivše SFRJ (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Srbija i Makedonija), naseljem se smatralo „svaka antropogeografska teritorijalna jedinica (naseljeno mjesto) posebnog imena, bez obzira na broj kuća“. Pitanje je: da li se pomenuta odredba može primijeniti na sve slučajeve nekih usamljenih kuća, odnosno domaćinstava? Sporno je i koji je donji, polazni limitirajući broj kuća ili možda stanovnika koji određuje naselje. Da li može jedna usamljena kuća (domaćinstvo) koja ima ime, a nije dio nekog drugog naselja, da ispuni uslov naselja? Takva mogućnost, mislimo, ne bi trebalo da bude prihvaćena, osim u izuzetnom slučaju ako se radi o ranijem naselju koje je gašenjem svedeno na jedno

Izdvajanje „urbanih područja“, prvi put primijenjeno popisom 1971. godine, izvedeno je prema kriterijumu da se uz centralno gradsko naselje⁶ obuhvate i sva periferna i „satelitska“ naselja, ako su za centralno naselje vezana čvrstim komunalnim i izgrađenim površinama. Statistika je imala u vidu potrebu i namjeru da razgraniči ova dva oblika, to jest da razgraniči ono što je u klasičnom smislu „grad“, odnosno ono što se danas, manifestuje kao uže područje savremenog grada i nove gradske sadržaje koji su nastali u širem prostoru oko užeg (klasičnog) grada. Upotreba termina „grad“ u smislu nečeg što je „međom omeđeno“ ograničeno, što je „uže u prostoru“, uglavnom proizilazi iz stare, danas

domaćinstvo (kuću), a naselje prestaje da egzistira kad se ugasi i ova jedna, posljednja kuća. U suprotnom, postoji mogućnost, ako su ispunjeni izvjesni uslovi (ime, samostalni prostor, nije dio drugog naselja), da uslov naselja steknu i izvjesne usamljene kuće ili skupina kuća kao što su: usamljena nastanjena meteorološka stanica, usamljena kuća šumskog lovca, manastir sa jednim ili više kaluđera, salaš, majur, planinska kuća (ako ima stalnog čuvara), nastanjeni usamljeni pomorski svetionik, stalni radarski ili osmatrački centar, pogranična karaula, benzinska pumpa na putu, motel, karaula na željezničkom prelazu itd. Postojeća shema za razlikovanje seoskih, i gradskih naselja, mogla bi se izmijeniti u smislu da se donja granica za gradsko naselje od 2.000 podigne na 10.000 stanovnika. Kriterijumska osnova za sela morala bi manje naglašavati broj, a više druga stvarna obilježja po kojima se ova dva tipa naselja razlikuju, kao što su: ekonomsko-profesionalna struktura i društvena obilježja stanovništva, fizionomija naselja, centralitet (koji sela nemaju). S obzirom na to da će se – pri ovakvim kriterijumskim uslovima – pojaviti jedan broj naselja sa manje od 10.000 stanovnika sa preovlađujućim urbanim karakteristikama, koja nijesu selo, a u pitanju su samostalna naselja koja nijesu djelovi grada, onda bi, statistika ovaj tip naselja trebala izdvojiti u posebnu kategoriju, sa posebnim nazivom: možda „urbano naselje“ ili „urbani centar“ i slično. Takva bi naselja bili: manji rudarski, industrijski, trgovačko-saobraćajni i slični centri, manja turistička naselja itd.

⁶ Ili uz uže područje grada u današnjoj statističkoj terminologiji „grad“.

nepostojeće strukture i funkcije grada, kad je grad stvarno imao svoje granice, kad se veoma oštro izdvajao od svoje okoline.⁷ Naziv „urbano područje“ danas mnogo bolje odražava ono što se stvarno zbiva u gradskom prostoru.

Stalna naselja se dijele na: seoska i gradska. Seoskih naselja u Crnoj Gori ima 1.249, gradskih naselja (preko 10.000 stanovnika) ima 19. *Privremena naselja* su ona u kojima samo u određenim djelovima godine živi i radi stanovništvo. Zovu se još i specifična naselja. Privremena naselja zastupljena su na teritoriji Crne Gore kao: *katuni, ribarska naselja, kamp, vikend-naselja*.

Prema **administrativnoj** podjeli, naselja Crne Gore možemo klasifikovati na sljedeći način⁸:

- *republički centri* – glavni grad (Podgorica);
- *prijestonica* – Cetinje
- *regionalni centri* (Bijelo Polje kao sjedište na sjeveru Crne Gore);
- *opštinski centri* (kojih u Crnoj Gori ima 23) poznati su još i kao *upravni centri*;
- *značajniji lokalni centri* (Gradac u Pljevljima; Petrovac u Budvi; Risan, Perast i Radanovići u Kotoru itd);
- *lokalni centri* (Ostros u opštini Bar; Dragalj i Crkvice u opštini Kotor; Radovići u opštini Tivat itd).

Ukupan broj naselja je 1 268, ili jedno naselje na 11,1 km². Postoji velika razlika u pogledu naseljenosti pojedinih krajeva Crne Gore⁹. U Crnogorskom primorju prosječna naseljenost je

⁷ „Grad je nekad bio mesto koje je zbog nečeg bilo ‘ograđeno’, ili je bilo ‘utvrđeno selo’, a selo je bilo prosto mesto gde se neko ‘naselio’. Sa razvojem društva sadržina ovih termina se menjala i proširivala, tako da u savremenom društvu oni ne mogu obuhvatiti sve oblike naselja“. Dr C. Kostić: *Selo i grad – kriterijumi razlikovanja*, str. 137.

⁸ Prostorni plan Crne Gore do 2020, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Podgorica 2008, 121–2.

⁹ Prostorni plan Crne Gore do 2020, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Podgorica 2008, 121–2.

92 st/km², u središnjoj regiji 57 st/km², a u sjevernoj regiji 27 st/km², u opštinama doline Lima, Ibra, Čehotine, prosječna naseljenost je 44 st/km². Najveća je mreža naselja u Primorju 16,0 na 100 km². Prosječno je u Crnoj Gori bilo po naselju 497 stanovnika 1991. godine, dok je prema rezultatima popisa iz 2011. godine na teritoriji Crne Gore egzistiralo 625.266 stalno prisutnih stanovnika, dakle, prosječno 501 stanovnika po naselju.

U Crnoj Gori mrežu i sistem naselja čine:

- *Centar državnog značaja* najrazvijeniji tip urbanog naselja. Pored funkcija koje sadrže centri nižih rangova, on obezbjeđuje i funkcije najvišeg urbanog nivoa, kao i određene državne i međunarodne funkcije Podgorica (glavni grad Crne Gore, konstituisan kao zajednica opština Podgorica, Golubovci).

- *Državni centar posebnog značaja* u pogledu funkcionalnih karakteristika i veličine gravitacionog područja, od posebnog je značaja zbog administrativnih, kulturološko-etnoloških, istorijskih, simboličkih, i drugih specifičnih razloga –Cetinje (prijestonica Crne Gore).

- *Centri regionalnog značaja* obezbjeđuju odgovarajuće aktivnosti za šira regionalna područja. Funkcije centra šireg regionalnog značaja, locirane u opštinskom centru i njegovoj okolini, obuhvataju, tipično: ekološki-prostorno prihvatljive proizvodne aktivnosti; obrazovanje višeg ranga; aktivnosti kulturnih centara; odgovarajuće zdravstvene usluge; usluge socijalnog staranja; posebne sportske i turističke programe; i razvijeniiju trgovinu i druge komercijalne aktivnosti. To su naselja koja opslužuju gravitaciona područja sa preko 40.000 stanovnika: 1. Bar i Ulcinj; 2. Bijelo Polje i Berane; 3. Nikšić; 4. Pljevlja; 5. Herceg Novi, Kotor i Tivat; 6. Budva.

- *Centar opštinskog značaja* je tip razvijenog urbanog naselja, koji obuhvata kompaktno područje grada i koje ima uslužne funkcije za opštinsko područje, a u pojedinim slučajevima i za

uže ili, ne toliko često, šire regionalno područje¹⁰. To su centri opština: Plužine, Šavnik i Žabljak, Danilovgrad, Kolašin, Mojkovac, Andrijevica, Plav, Rožaje.

- *Značajniji lokalni centri*: Gradac u Pljevljima; Petrovac u Budvi; Risan, Perast i Radanovići u Kotoru; Bijela i Igalo u Herceg Novom; Spuž u Danilovgradu; Sutomore i Virpazar u Baru; Rijeka Crnojevića u Cetinju; Grahovo i Velimlje u Nikšiću.

- *Lokalni centri*: Ostros u opštini Bar; Dragalj i Crkvice u opštini Kotor; Radovići u opštini Tivat; Vladimir u opštini Ulcinj; Sutorina i Kruševica u opštini Herceg Novi; Vilusi, Vračenovici, Krstac, Miolje Polje i Vir u opštini Nikšić; Ubli i Lijeva Rijeka u opštini Podgorica; Njeguši, Čevo i Trešnjevo u opštini Cetinje; Tomaševo, Pavino Polje i Lozna u opštini Bijelo Polje; Njegovuđa u opštini Žabljak; Manastir Morača, Mateševo i Dragovića Polje u opštini Kolašin; Brezna i Trsa u opštini Plužine; Vrulja i Kosanica u opštini Pljevlja; Boan u opštini Šavnik¹¹.

Uvažavajući prirodno-morfološke uslove, područje Crne Gore uvijek se „dijelilo“ po visinskim regijama, a svoj razvoj zasnivalo na odvojenim regijama i to: Južna regija – primorska (najniža), Središnja regija – koji ima zastupljenu i ravničarsku i brdsko-planinsku morfologiju, Sjeverna regija – pretežno brdsko-planinska.

Za ove regije važili su posebni „koncepti“, drugačiji „programi“ i odvojeni „planovi“. Otuda imamo izrazito turističku Južnu regiju, industrijsku i administrativno-upravnu Središnju, dok je Sjeverna regija „prepuštena“ sirovinama, poljoprivredi i manjim proizvodnim kapacitetima.

Primorska regija – Zone intenzivne poljoprivrede na područjima Ulcinja, Bara i Boke Kotorske nijesu realizovane.

¹⁰ Prostorni plan Crne Gore do 2020, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Podgorica 2008, 121.

¹¹ Prostorni plan Crne Gore do 2020, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Podgorica 2008, 121–6.

Posljednjih godina, u sklopu turističkih centara su pojačani turistički kapaciteti i razvijena rekreativna područja. Primjetno je usmjerenje lokacija vikend-kuća ka ruralnim područjima, sa ciljem da se doprinese revitalizaciji sela. Realizacija rasta, razvoja i uređenja Bara, Ulcinja i Budve na osnovu smjernica Plana nije dosljedna, što se odnosi i na neskladan razvoj gradova u zalivu Boke Kotorske, kao i na zaštitu ruralnih naselja. Takođe su samo djelimično ostvarivani ciljevi u pogledu zaštite voda, izgradnje kanizacionih sistema sa tretmanom otpadnih voda i održavanja ekoloških koridora duž linije primorskih planina. Zaštita pejzaža sprovodi se kroz izdvajanje zona specijalne zaštite prostornim i urbanističkim planovima, ali se te odredbe često ne implementiraju.

Središnja regija – Izvršena je promjena u odnosu na zadatu smjernicu očuvanja i namjene poljoprivrednog zemljišta u zoni Zetsko-bjelopavličke ravnice, Nikšićkom polju i Župi nikšićkoj. Riječ je o znatnom devastiranom prostoru. Rad na zonama predviđenim za izgradnju akumulacija u srednjem toku Morače je u zastoju od 1998. godine. Rezervisanje zemljišta za nove industrijske kapacitete nije realizovano. Ostvaren je razvoj poslovnih funkcija i trgovine na veliko u Podgorici i Nikšiću. Razvoj Podgorice, Nikšića i Cetinja međusobno nije usklađivan. Nije smanjen pritisak na širenje Podgorice. Danilovgrad nije obezbijedio stabilnu poziciju kao centar poljoprivredne zone intenzivnog razvoja. Tuzi, Golubovci i djelimično Spuž, postaju sastavne komponente urbane aglomeracije Podgorice. Zaštita pejzaža sprovodi se kroz izdvajanje zona specijalne zaštite prostornim i urbanističkim planovima, ali se te odredbe često ne implementiraju.

Sjeverna regija – Samo je djelimično realizovano intenziviranje poljoprivrede, a nije izvršeno plansko konsolidovanje šumskih kompleksa i stvaranje zaštitnih šuma. Sistem zaštite šuma, šumski pojasevi za zaštitu od vjetrova, održavanje i unapre-

đenje kvaliteta vode Lima, zaštite kvaliteta vazduha i podzemnih voda, kao i zaštita područja njihovog porijekla, samo je djelimično realizovan. Uslovi za kontinuiranu i potpunu eksploataciju nalazišta uglja u Pljevljima i izmještanje korita rijeke Čehotine, sprovedeni su kroz plansku dokumentaciju PPO i GUP-a Pljevlja. Djelimično i skromno su ostvareni ciljevi razvoja zimskog i seoskog turizma. Formiranje sistema komplementarnih centara na potezu Plav – Rožaje – Berane – Bijelo Polje nije realizovano. Nije realizovana izgradnja željezničke pruge prema Prijepolju i magistralnih pravaca prema Foči i Priboju, kao ni poboljšanje veze sa Bijelim Poljem.

Država je u SFRJ, kao i u drugim zemljama socijalizma, bila osnovni subjekt procesa urbanizacije. Politička nomenklatura je odlučivala o investicionim i svim drugim ulaganjima, razvojnim projektima itd. Gradska naselja, posebno republički centri bili su žiža svih investicija, kako u tzv. proizvodnu sferu (industrija), još i više u sektor infrastrukture i javnih službi. Ulaganje državnih/budžetskih sredstava u objekte osnovnog obrazovanja, predškolske ustanove, zdravstvo, komunalnu infrastrukturu, saobraćajnice, usmjeravano je isključivo u gradska naselja. Seoska naselja su se izgrađivala isključivo samodoprinosima mještana, uz monopolske cijene državnih preduzeća (uvođenje telefona, vodovoda i sl). Nije slučajno što je ukupan rast stanovništva bio koncentrisan uglavnom u zoni od 5–15 km oko gradova (opštinskih centara), dok se ostali dio prostora praznio ili demografski vegetirao. Rezultat su velike razlike u kvalitetu življenja u naseljima i demografske rupe u prostoru kakve danas imamo u Crnoj Gori. Prostorna matrica naseljavanja bila je u direktnoj korelaciji sa matricom investicija i ulaganja u objekte društvenog standarda. Planiranje objekata društvenog standarda zasnivano je na urbocentričnim kriterijumima: broj stanovnika/korisnika, zaposlenost, sektor zaposlenja (poljoprivrednici, kao privatni sektor nisu imali bilo kakvu težinu u vred-

novanju zaposlenosti i doprinosa društvenom razvoju). Programi društvene stambene izgradnje bili su isključivo usmjereni na gradska naselja, slično i saobraćajna infrastruktura, organizovanje javnog prevoza itd.

Gustina mreže naselja

Osnovne karakteristike mreže naselja u Republici Crnoj Gori, sagledavaju se kroz više različitih nivoa – prostornoj distribuciji stanovništva (gustini naseljenosti), disperziji različitih sadržaja i aktivnosti na nivou kako pojedinih opština, regiona i čitavog prostora Crne Gore, prirodno-morfološkim karakteristikama prostora, saobraćajnoj povezanosti, iz čega proizlazi i formiranje različitih gravitacionih zona pojedinih centara, kao i intenzitet njihove međuzavisnosti. U Crnoj Gori, prema popisu iz 2003. godine živi 620.145 stanovnika u 1.266 naselja. Izrazito usporen proces ukрупnjavanja većeg broja naselja koji karakteriše područje Crne Gore, nepovoljan je, posebno sa stanovišta razvoja ekonomskih aktivnosti, razvoja društvenih djelatnosti i opremanja prostora. Osnovno obilježje mreže naselja u Crnoj Gori, u pogledu veličine, je izrazita usitnjenost, sa velikim brojem malih naselja. Koliko su naselja u Crnoj Gori mala, govori i podatak da su prema posljednjem popisu, čak 174 naselja imala ispod 20 stanovnika, a 89 naselja do 10 stanovnika, dok se među njima 28 naselja potpuno ugasilo. Okosnicu mreže naselja čine ona koja su imala ispod 500 stanovnika sa učešćem preko 85% u ukupnom broju naselja. Pretežno agrarna populacija u ovim naseljima, koja su prosječne veličine oko 200 stanovnika, za dvije posljednje decenije bilježi trend smanjenja, za razliku od većih naselja koja u prosjeku stagniraju ili se povećavaju. Ova promjena jasno pokazuje da je pravac migracija seoskog stanovništva iz najmanjih naselja, tj. iz planinskih krajeva u veća naselja u nižim predjelima, dolinama, odnosno, ka urbanim

naseljima. Po popisu iz 1991, 15 sela je bilo bez stalnih stanovnika. Po popisu iz 2003, bez stalnih stanovnika je ostalo još 20 sela (u opštini – Bar 4, Budva – 5, Danilovgrad – 1, Kotor – 2, Nikšić – 1, Pljevlja – 3, Cetinje – 4 sela), ali je 11 seoskih naselja, koja su 1991. god. bila ispražnjena u popisu od 2003, imalo stalno stanovništvo. Interesantno je kretanje u Boki Kotorskoj – Kotoru.¹² Uporedni podaci koje je u istraživanju koristio prof. dr Milenko Pasinović, ukazuju na značajne demografske promjene u opštini između dva posljednja popisa. Da li je uzrok upliv stranog kapitala i kupoprodaja nekretnina, tek Kotorana je sve manje, a domaćinstava znatno više. Kako je konstatovao, najdrastičniji odliv stanovnika u periodu od popisa iz 2003. i onog iz 2011. bio je u brdskim djelovima opštine i starijim urbanim jezgrima Kotora i Perasta. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. ostaće po mnogo čemu indikativan u opštini Kotor. Najprije što je na njenom području zabilježeno četiri odsto manje stanovnika u odnosu na 2003. Opštinu je tad naseljavalo 23.541 stanovnika, a 2011 – 22.601. Broj domaćinstava se povećao za četiri odsto ili 321 domaćinstvo. Tako je njihov ukupan broj na teritoriji opštine 2011. iznosio 7.649. I broj stanova se povećao za 33 odsto u odnosu na popis 2003, tako da sada iznosi 13.594 ili po domaćinstvu 1,77 stanova. Na teritoriji opštine Kotor postoji 56 naselja. U posljednjem popisu, njih sedam, Bunovići, Gornji Morinj, Gornji Stoliv, Zvečava, Koložunj, Ukropci i Čavori, ostali su bez posljednjih stanovnika. Njima su se ranije pridružila takođe brdska naselja: Veliki Zalazi, Mali Zalazi, Pištet. U ovim je naseljima na prvom poslijeratnom popisu iz 1948. živjelo 888 stanovnika ili 6,28 odsto Kotorana. Interesantan je i podatak da gradsko urbano stanovništvo u opštini čini 12.583 stanovnika (55,67 odsto), dok je prosjek u Crnoj Gori 63,23

¹² Prostorni plan Crne Gore do 2020, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Podgorica 2008, 43–48.

odsto. Grad Kotor imao je i 974 stanovnika ili 28 odsto manje nego na prethodnom popisu 2003. Slično je i s Perastom, koji je 2011. brojao 274 stanovnika ili 25,54 odsto manje u odnosu na 2003. Oba grada su 1971. imala najviše stanovnika u periodu od Drugog svjetskog rata, Kotor 1.433, a Perast 637¹³. Dobrota sa 8.291 stanovnikom je najbrojnije naselje u opštini. U njoj živi više od trećine stanovnika, 36,36 odsto. U odnosu na popis iz 1948, kada je imala 906 stanovnika, to je povećanje za 9,15 puta. U priobalnim naseljima kotorske opštine živi 17.960 stanovnika ili 79,46 odsto njenog stanovništva.

Naselja od 500–1.000 stanovnika u Crnoj Gori su zastupljena u znatno manjem broju, a imaju tendenciju daljeg smanjenja broja sa transformacijom u pravcu većih naselja (1.000–2.000 st). Prve dvije kategorije su tipične kao seoska naselja i obuhvataju preko 96% naselja, u kojima je došlo do drastičnog pada populacije, što svjedoči o snažnim procesima deagrarizacije i masovnog napuštanja sela. Kategorije naselja od 1.000–2.000 obuhvataju i kategorije suburbanih naselja, a u svakom slučaju obuhvataju centre najmanjih opština (Šavnik, Plužine, Plav),

¹³ Perast leži u podnožju brda Sveti Ilija (873 m), nasuprot tjesnacu Verige u Boki kotorskoj. Ime je dobio po ilirskom plemenu Pirusta, a praiistorijski ostaci pronađeni u pećini Špila iznad Perasta svjedoče o veoma ranom naseljavanju ove oblasti. Od najranijih dana Perast je bio okrenut moru i pomorstvu. Već 1336. godine Perast je imao brodogradilište koje je radilo do 1813. godine. Status opštine dobio je 1580. godine i zadržao ga sve do 1950. Ipak, svoj najveći procvat Perast doživljava u XVII i XVIII vijeku, kada svjetskim morima plovi stotinak peraških lađa. Svoj procvat Perast duguje pomorstvu, a upravo to je razlog što najmonumentalnije peraške građevine potiču iz ovog perioda. Plan grada je sasvim jednostavan. Jedna dugačka ulica vodi kroz grad duž obale, a od nje stepeništa vode u više dijelove. U centru grada nalazi se trg (Pjaca) kojim dominira crkva Sv. Nikole sa svojim impresivnim zvonikom visokim 55 metara. Prvobitno započeta trobrodna crkva nikada nije završena, zbog nedostatka novca.

kao i još desetak drugih naselja. Ova kategorija pokazuje tendenciju povećanja broja i populacije. Ostale kategorije tipično urbanih naselja, obuhvataju znatnu populaciju, ali ukazuju i na vrlo krupne transformacije. Kategorija naselja od 5.000–10.000 stanovnika koja predstavljaju centre opština sa mješovitom privrednom strukturom, obuhvataju relativno malu populaciju (oko 5% ukupne populacije). Najveće promjene u populaciji naselja zabilježene su u dvije kategorije najvećih urbanih centara, Podgorici i Nikšiću sa oko $\frac{1}{4}$ ukupne populacije, i sa tendencijom rasta na $\frac{1}{2}$. Mreža gradova veličine preko 10.000 stanovnika nije dovoljno razvijena, što je ograničavajući faktor aktiviranja i integrisanosti ukupnog prostora Crne Gore.

Mreža naselja u Sjevernom i Središnjem regionu je znatno razređenija, sa manjim naseljima, a ponegdje i potpuno iseljenim i napuštenim. Osnovna karakteristika mreže centara na području Crne Gore je usitnjenost i poliformnost urbanih centara, jer sem Podgorice i Nikšića, koji figuriraju kao primarni, odnosno, regionalni centri, gdje je postignuta veća koncentracija populacije, uglavnom dominiraju srednje mali centri (ukupno 10), veličine 10–20 hiljada stanovnika, a u mreži centara zastupljeno je još 8 manjih centara veličine 5–10 hiljada (3) i 1–5 hiljada stanovnika.

S obzirom na površine tri regije cjeline Crne Gore, u pogledu gustine centara i gradova, najpovoljnije je stanje u primorskoj regiji. U središnjoj regiji nalaze se najveći gradovi, dok se na sjevernoj nalaze centri sa karakteristikama da teško mogu biti pokretači transformacije okolnog prostora. Značaj centara prema veličini i značaju koji ima u razvoju mreže naselja je heterogen. Na djelimično oformljenu i polarizovanu mrežu centara sa izraženom regionalnom specijalizacijom nekih djelatnosti u pojedinim centrima uticalo je više faktora: različiti i neravnomjerno razmješteni prostorni potencijali za razvoj gradova; relativno kratak period u kome se ostvaruje ubrzanoj razvoj izvjesnog

broja gradova; različite osnove i dinamika razvoja gradova; velika usitnjenost mreže ostalih naselja; disperzije u razvoju naselja na različitim područjima, itd. Interesantno je da se centri ispoljavaju kao polovi rasta ili razvoja koji podstiču promjene i razvoj u okolnim naseljima.

U središnjoj regiji Crne Gore nalaze se centri koji čine okosnicu razvoja naselja Crne Gore. Podgorica i Nikšić, a zatim i Cetinje i Danilovgrad, koncentracijom stanovništva, razvijenom strukturom djelatnosti i mogućnošću pružanja usluga, čine centre koji ostvaruju veze sa drugim centrima i utiču na razvoj naselja druga dva područja. Lokaliteti na kojima se nalaze ovi centri pružaju povoljne mogućnosti za razvoj, izgradnju objekata infrastrukture i suprastrukture.¹⁴

U primorskoj regiji, turistički centri, svojom uslugom su dostigli širok domet u domenu tercijarnih djelatnosti u cjelini. Pored turističke, ovi centri imaju i razvijene djelatnosti u oblasti saobraćaja, industrije, zdravstva i trgovine (Bar, Kotor, Herceg Novi). Takođe, imaju povoljan saobraćajni položaj i specifičnošću svog položaja i funkcija stalna su imigraciona područja. Ono što im je zajednička karakteristika i ograničenje je da ne raspolazu dovoljnim mogućnostima za prostorno širenje. Centri sa najnižim nivoom razvoja nalaze se u sjevernoj, planinskoj regiji Crne Gore. Među 12 centara ove regije, izdvajaju se tri veća od 10.000 stanovnika i sa značajnijom ulogom u razvoju mreže naselja (Pljevlja, Bijelo Polje, Berane).¹⁵ Ovi centri imaju razvi-

¹⁴ Prostorni plan Crne Gore do 2020, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Podgorica 2008, 53–58.

¹⁵ Siromaštvo i nerazvijenost, sinonim su za resursima najbogatiju regiju Crne Gore. Danas imamo masovno iseljavanje iz te regije, a tačan podatak koliko ljudi je napustilo ognjišta se ne zna. Kada se analizira popis iz 1991. i 2011. godine, za dvije decenije manje je oko 40.000 stanovnika u opštinama na sjeveru Crne Gore ili tačnije 40.755 građana. Od 2011. egzodus je nastavljen, kako prema gradovima u centralnoj i južnoj regiji, tako i prema inostran-

jenu strukturu djelatnosti, orijentisanu ka proizvodnoj osnovi i pružanju usluga usitnjenim i rijetko nastanjenim naseljima planinskog područja. S obzirom da se ovi centri nalaze u kotlinama i u blizini važnijih saobraćajnica, to im omogućava osnovu za dalje ostvarivanje ekonomskih i neekonomskih veza sa širim okruženjem. Mala koncentracija stanovništva, nedovoljna aktiviranost prostornih potencijala, za neke centre i nepovoljan saobraćajni položaj, ne pružaju osnovu da se svi mali centri Sjeverne regije razviju kao značajniji razvojni centri, sa mogućnošću transformacije okolnih naselja. Uvažavajući tu činjenicu, kao i evidentno zaostajanje Sjeverne regije u odnosu na ostale dvije, Vlada Crne Gore je povećala ulaganja, a to se posebno odnosi na saobraćajnu infrastrukturu, sa kapitalnim projektom izgradnje autoputa Bar – Boljare, kao i kroz izgradnju regionalnih i lokalnih saobraćajnica. Na taj način se preko 70 odsto kapitalnog budžeta države opredjeljuje za sjever. Takođe, značajne su investicije i u oblasti obrazovanja kroz bolju dostupnost i kvalitet obrazovnih institucija; u oblasti zdravstvene zaštite, kulture i sporta, gdje imamo značajne investicije u infrastrukturne objekte u tim oblastima.

Gustina mreže naselja u tri regije Crne Gore veoma je neujednačena i u zavisnosti je od gustine naseljenosti – najgušća mreža naselja je u primorskom dijelu sa prosječno 15 naselja na 100 km² (Budva – 27 i Tivat – 26). Najrjeđa mreža je u sjevernom dijelu sa prosječno 7.8 naselja na 100 km, a naročito rijetka u opštinama Mojkovac, Plav i Šavnik. Opštine središnje regije imaju gustinu mreže u prosjeku oko 8.8 naselja na 100 km. S obzirom na to da je u prosjeku gusta mreža naselja na čitavoj teritoriji (9.1 naselje/100 km²), mala je prosječna udaljenost susjednih naselja. Razlozi za to leže i u činjenici da je u unutrašnjem, planinskom području, pretežno zastupljena ekstenzivna

stvu, pa se pretpostavlja da je taj broj povećan i na 50.000 građana. To u praksi znači da se sa sjevera iselio cijeli jedan grad veličine Bijelog Polja

poljoprivreda. Industrijalizacija se odvijala u manjem broju centara i imala je efekte na porast gustine naseljenosti i srastanje naselja samo u okolini Podgorice, Nikšića i Danilovgrada. Sjeverna regija ima usitnjenu, rjeđu, neravnomjerno razmještenu mrežu naselja sa depopulacijom broja stanovnika, u kojoj su se razvila dva grada sa preko 20.000 stanovnika – Pljevlja i Bijelo Polje. Proces ukрупnjavanja razvoja manjeg broja naselja u poslijeratnom periodu odvijao se sporo. Za središnje područje karakteristična je izrazitija polarizacija u mreži naselja. Veća koncentracija stanovništva je u Podgorici i Nikšiću, dok je najveći broj naselja ovog područja sa malim brojem stanovnika, karakteristikama depopulacije u periferiji, ali sa prosječnim slabim porastom stanovništva. Mrežu naselja u primorskom području karakteriše velika usitnjenost. Primorska naselja su i brojčano veća i u mreži naselja gušće naseljena. Ona su u znatnoj mjeri uključena u konurbacijske sisteme, koji su se tokom vremena formirali u Bokokotorskom zalivu i na potezu od Budve do Ulcinja. Najveći priliv stanovništva prihvatili su gradovi Budva, Bar i Herceg Novi, dok se depopulacija stanovništva vezuje za Ulcinj i Kotor. Specijalizovanost privrede na ovim područjima i atraktivnost ovog dijela Crne Gore, uticala je na relativno veliku gustinu naseljenosti, izgrađenost prostora i najintenzivniji dugogodišnji porast stanovništva.

Osnovni problem ostao je u karakteru urbanizacije, koji je u regionalnom smislu bio u velikoj disproporciji. Sjever je ostao niže urbanizovan i na nižem nivou kvaliteta, centar – urbanizovan, ali sa naslijeđenim i novostvorenim problemima urbanog razvoja i jug sa relativno zadovoljavajućim nivoom i karakterom urbanizovanosti. Izražena metropolizacija – migracija stanovništva ka Glavnom gradu, bila je intenzivna u prethodnom periodu, a taj trend traje i danas. Regionalni razvojni pristup – disperzija privredne strukture – bio bi najbolji model ekonomsko-ekološke održivosti i unapređenja životnog prostora Podgorice,

kako u okviru područja dvije gradske opštine – Golubovci i Tuzi (samostalna opština), tako i na širem prostoru, naročito u područjima gdje za to postoje resursi (energetski, poljoprivredni, turistički, namjensko-industrijski i sl).¹⁶

Razvoj naselja i tokovi urbanizacije u periodu posljednjih pet decenija pokazuju izrazitu dinamiku i strukturne promjene u razvoju i uslovima života i rada. U tom smislu, dogodile su se snažne promjene u razmještanju populacije i strukturnim karakteristikama koje su izazvale transformisanje obodnih i prigradskih ruralnih u suburbana i urbana naselja, pretežno uz najveće gradove, kao posljedica gravitacije velikih centara. Sa druge strane, evidentno je napuštanje malih naselja u širim prostorima planinskih i brdskih područja, kao posljedica niskog stepena centraliteta pojedinih centara, nerazvijenosti servisa i usluga, gotovo nikakvih uslova za zapošljavanje izvan sektora poljoprivrede, itd., ali i starenje najmanjih naselja. Jedan od bitnih faktora redistribucije i koncentracije stanovništva predstavljale su i osovine razvoja formirane izgradnjom i modernizacijom magistralnih i regionalnih puteva. Kretanje i razmještaj stanovništva u proteklom dvadesetogodišnjem periodu, po karakterističnim regionima Crne Gore, ukazuje na proces pražnjenja Sjeverne i nasuprot tome, povećanja koncentracije stanovništva u djelovima Središnje i djelovima Primorske regije.¹⁷

¹⁶ Prostorni plan Crne Gore do 2020, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Podgorica 2008, 83–88.

¹⁷ Ostvaren nivo unutrašnje integrisanosti prostora je osnovni uzrok neravnomjernog razvoja, kako u strukturi privrede, tako i u nivou integrisanosti strukture organizacije i korišćenja prostora, u dijelu uspostavljanja i funkcionisanja društveno-ekonomskog razvoja pojedinih regija. Planirani nivo razvoja sistema saobraćaja, čija je prvenstvena uloga da obezbijedi preduslove za ravnomjerniji prostorni razvoj kroz bolje međunarodno, regionalno, međuopštinsko i lokalno povezivanje – nije ostvaren. Problemi nastali izostankom realizacije aktuelnog Plana prvenstveno u dijelu drumskog (Cetinje

Iako je dosadašnja analiza pokazala mnoštvo ograničavajućih faktora i negativnih tendencija u domenu razvoja mreže naselja i sadržaja, sa druge strane, otvara se niz mogućnosti koje bi mogle da uravnoteže i obezbijede ravnomjerniji budući razvoj cjelokupne mreže naselja, kako na nivou pojedinih opština, regiona, tako i na nivou čitavog prostora Crne Gore.

- Povoljan geografski položaj i otvorenost ka susjedima, predstavlja potencijal za različite vidove umrežavanja gradova i regija sa susjednim državama po principu isticanja komparativnih prednosti ukupnog prostora Crne Gore.

– Nikšić i drugih) i željezničkog, a u manjoj mjeri i pomorskog saobraćaja, djelimično su ublaženi modernizacijom pojedinih dionica magistralnog puta Budva – Podgorica, Kolašin – Bijelo Polje, izgradnjom tunela Sozina i priključaka na postojeće magistralne puteve. Planom zacrtana policentričnost sistema razvoja urbanih i ruralnih područja, ne ostvaruje se u potpunosti, što se manifestuje kroz neusklađenost razvoja urbanih centara i ruralnih oblasti. Tendencija je da se većina privrednih aktivnosti i stanovništva koncentriše u gradovima, dok se privreda ruralnih oblasti ne širi, a zaostaje i razvoj subopštinskih centara. Subregionalna međuopštinska saradnja, koja u početnoj etapi može omogućiti brži razvoj mnogih područja koja se suočavaju sa zajedničkim problemima i ograničenjima, a potencijalno imaju i zajedničke interese, nije uspostavljena, što se odnosi i na uspostavljanje prekogranične saradnje. Funkcionalna integrisanost privrede nije zadovoljavajuća. Turizam i poljoprivreda koji mogu proizvesti višestruke efekte, nijesu odgovarajuće povezani. Razvoj društvene infrastrukture je orijentisan na zadovoljavanje lokalnih potreba, a međuopštinske institucije veoma su rijetke. U oblasti saobraćaja nema potrebne saradnje, pa je formiranje integrisanog sistema još daleko. Osnovna pitanja unapređenja funkcionalne integrisanosti prostora Crne Gore su: prevazilaženje relativne izolovanosti Pljevalja; ojačavanje interne povezanosti široke oblasti Durmitora i njenih veza sa razvijenim centrima; obezbjeđivanje boljih veza Gornjeg Polimlja sa Središnjim regionom, te međusobnih veza Pljevalja, Bijelog Polja i Berana, kao i veza između Bokotorskog zaliva, Nikšića i Cetinja.

- Bogatstvo prirodnih resursa, a samim tim i podizanje nivoa razvijenosti mreže centara po principu isticanja komparativnih prednosti svakog područja i njihovo složeno umrežavanje (turističke regije – privredni centri – trgovački centri...)

- Oformljene osovine i polovi razvoja predstavljaju potencijal za čvršće međusobno umrežavanje naselja, ali i input za formiranje novih. To, neminovno, podrazumijeva zaokruživanje putne mreže, koja bi omogućila adekvatno povezivanje naselja kako u okviru pojedinih opština tako i samih opština sa susjednim regionima, a time i veću komunikativnost prostora čitave Crne Gore čime bi se omogućilo jačanje sekundarnih naseljskih centara duž magistralnih pravaca i podizanje njihove ponude sadržaja¹⁸.

- Intenzivan turistički razvoj Crnogorskog primorja pruža osnov za proširenje turističke aktivnosti na središnje i planinske

¹⁸ Razvojne zone su područja međusobno povezanih gradova i naselja u kojima su razvojne aktivnosti locirane na način da su međusobno komplementarne, tako da naselja koja su uključena jačaju svoju ulogu u ukupnom urbanom sistemu i sistemu veza između urbanih i ruralnih područja. U Crnoj Gori to su sljedeće oblasti:

- Boka Kotorska
- Budvansko-petrovačko primorje
- Barsko-ulcinjsko primorje
- Zetsko-bjelopavlička zona
- Cetinjska zona
- Područje Skadarskog jezera
- Nikšićka zona
- Gornje i srednje Potarje
- Polimska zona
- Pivska zona
- Područje Durmitora
- Pljevaljska zona
- Rožajska zona

dijelove Crne Gore, čime bi se zaokružila cjelovitost i vremenski i prostorni kontinuitet turističke ponude na nivou kako pojedinih regiona, tako i čitavog prostora Crne Gore;

- Mogućnost intenzivnijeg razvoja postojećih i novih specijalizovanih centara, u smislu proširenja kvaliteta i raznovrsnosti ponude sadržaja i formiranja novih gravitacionih zona koje bi omogućile izvjesno pregrupisavanje u mreži naselja i sadržaja.

- Privredno jačanje Podgorice, Bara, Nikšića i drugih urbanih centara treba da podstakne razvoj tercijarnog i kvartarnog sektora, razvoj adekvatne lepeze društvene infrastrukture, bolje opremanje (saobraćajno, infrastrukturno, informaciono, itd.) naselja i regiona;

- Povećanje prometa roba i putnika duž magistralnih saobraćajnica i postepeno intenziviranje unutrašnje mreže regionalnih i lokalnih puteva, stvara uslove za intenzivniji razvoj sadržaja tercijarnih djelatnosti, prije svega tranzitnog turizma i pratećih funkcija trgovine, usluga, zanatstva, formiranje značajnih punktova – saobraćajnih terminala, itd;¹⁹

¹⁹ Razvojni koridori definišu područja duž kojih su koncentrisane osnovne razvojne aktivnosti. Ovi koridori su odgovarajući instrument za koncentrisanje saobraćajnih linija i za stvaranje uslova za ekonomski razvoj. Ovim pristupom, sredstva mogu da se primijene efektivnije. Važni ekonomski centri su mnogo više integrisani, što takođe može da promoviše funkcionalnu specijalizaciju. Lokacije razvojnih koridora su definisane geografskim strukturama, kao i potrebom da se sačuvaju područja između, i po mogućnosti u što većoj veličini za namjene zaštite prirode, razvoja turizma i poljoprivrede. Definisane razvojnih koridora ne implicira da će područja biti izostavljena za dalje razvojne napore; ovaj koncept podržava pristup prostorne integracije Crne Gore. Definisani su sljedeći razvojni koridori:

1. Bar – Podgorica – Mateševo – Andrijevića – Berane – Boljari;
2. Risan – Grahovo – Nikšić – Šavnik – Žabljak – Pljevlja;
3. Ulcinj – Bar – Budva – Boka Kotorska;
4. Tuzi – Podgorica – Danilovgrad – Nikšić – Plužine;

- Postojeći fond infrastrukturnih sistema i kapaciteta i kvalitet objekata ekonomskih i neekonomskih djelatnosti, predstavlja značajnu osnovu za ubrzani razvoj prioritetnih ekonomskih grana;

- Specijalizovanost pojedinih centara inicira razvoj i adekvatnih vidova društvene infrastrukture: specijalizovanih škola, zdravstvenih objekata, naučnih centara, kulturnih institucija, itd;

- Bogatstvo kulturno-istorijskih spomenika na području Crne Gore takođe je poželjno integrisati sa funkcijama sadržaja kulture, nauke, turizma, sa posebnim naglaskom na marketinškom pristupu afirmaciji ovakvih objekata i prostora izvan granice Crne Gore.

- S obzirom na raspoložive kapacitete prostora, razvoju sporta i rekreacije sve više treba prilaziti kroz njihovu komercijalnu funkciju, pri čemu je jedan od načina komercijalizacije fonda organizovanje sportskih priredbi na profitnoj osnovi;

- Umrežavanje Nacionalnih parkova: Lovćen, Skadarsko jezero, Biogradska gora, Prokletije tok rijeke Tare, predstavljaju značajan potencijal prije svega za razvoj turizma, ali i aktivnosti vezanih za kulturne, obrazovne, i sl. sadržaje;

Naselja i urbanizacija

Vizija ekonomskog razvoja, zasnovana je na potrebi da se ubrza ekonomski rast i finalizuje proces tranzicije u pravcu tržišne ekonomije (uz podsticanje inovacija i produktivnosti, jačanje preduzetništva, sprečavanje odlaska u inostranstvo kvalitetnog kadra sa dobrim izgledima za budućnost), ali, u isto vrijeme, vodeći računa o ispunjavanju zahtjeva održivosti kroz integraciju politike o životnoj sredini i ekonomske politike i kroz

5. Rožaje – Berane – Bijelo Polje – Pljevlja;

6. Mateševo – Kolašin – Boan – Šavnik;

7. Budva – Cetinje – Nikšić;

ublažavanje efekata ekonomskog rasta na životnu sredinu; Ono što je bila osnovna karakteristika dosadašnjih migracija je i ta da je stanovništvo Crne Gore migriralo iz saobraćajno izolovanih prostora u one koji su dobijali tranzitni karakter. Period 70-tih godina XX vijeka je obilježio izrazit karakter industrijalizacije, razmještaj i nivo ovih sadržaja bili su i glavni faktor zapošljavanja, nivoa razvoja i promjena u procesu urbanizacije u svim područjima Crne Gore, što u današnjim uslovima svakako nije slučaj, kada većina industrijskih kapaciteta praktično nije u funkciji. U tom smislu, najsnažniji faktor koji je uticao na sam proces urbanizacije bio je proces industrijalizacije, a danas je to, prije svega, turistička privreda i razvoj tercijarnih djelatnosti. Razvoj ekonomskih aktivnosti obilježen je nejednakim intenzitetom i strukturom, a takva diferenciranost imala je za posljedicu formiranje tri različite privredne regije – Sjevernu koju karakterišu sva obilježja nerazvijenog područja (proizvodnja je vezana za eksploataciju šumskog fonda i poljoprivrede, eksploataciju sirovina); središnje područje je najrazvijenije, sa koncentracijom nekada najvažnijih industrijskih kompleksa – energetskih, metalurških, metaloprerađivačkih i elektroindustrijskih, ali i sa najrazvijenijim nivoom društvene infrastrukture; Primorska regija je prvenstveno orijentisana na turističku i u manjoj mjeri pomorsku privredu. U posljednje vrijeme, primjetna je veća aktiviranost područja Crne Gore u smislu koncentracije tercijarnih sadržaja (trend koji je zahvatio čitavu primorsku oblast), naročito uz glavne saobraćajne pravce (osovina Podgorica – Nikšić) i u okviru centara opštine (Pljevlja i Rožaje). U tom smislu, primjetna je disproporcija razvoja ovih funkcija sa jedne strane, a sa druge, stagnacija ekonomskih djelatnosti, naročito industrijske proizvodnje.²⁰

Kako je turizam u Crnoj Gori postao jedna od vodećih ekonomskih grana, očekuje se da će ova i njene prateće djelatnosti

²⁰ R. Bakić, M. Doderović, D. Mijanović, 2009; 139–149.

biti značajni pokretači sveukupnog razvoja Crne Gore. Pored crnogorskog primorja u kome se nalazi oko 95% raspoloživih kapaciteta, tu je nekoliko već afirmisanih lokaliteta u unutrašnjosti, prije svega Žabljak (kao dijelom afirmisano turističko područje), Skadarsko jezero, a zatim Kolašin, Rožaje i Plav, koji posjeduju kvalitetne, ali u ovom trenutku nedovoljno razvijene i iskorišćene potencijale (svega oko 3% kapaciteta). Koeficijent turističke funkcionalnosti veći je nego u turistički najrazvijenijim zemljama Evrope, što bi trebalo da je jedan od pokazatelja koji naglašava turističku razvojnu orijentaciju i izrazit turistički potencijal i karakter Crne Gore.

Što se tiče razvoja društvenih djelatnosti, s obzirom na to da igra bitnu ulogu u privlačenju stanovništva, nije dostignut zadovoljavajući stepen razvoja. Najveću koncentraciju društvenih servisa višeg nivoa imaju najveći centri, prije svega Podgorica, a zatim Nikšić, Bar, Cetinje, Bijelo Polje, Pljevlja i Berane. Manja koncentracija ovih djelatnosti je u ostalim centrima gdje je uglavnom, zastupljen nivo osnovne društvene infrastrukture, ali nezadovoljavajućeg kvaliteta, raznovrsnosti i kapaciteta, što produbljuje razlike u nivou regionalnog razvoja Crne Gore.²¹

U centralizovanom, hijerarhijski i subordinirano organizovanom društvenom i političkom sistemu, unikatne, nestandardne ustanove locirane su u većim gradovima, po pravilu, administrativnim i upravnim centrima, i nezamislivo je da one budu locirane u manjim gradovima ili seoskim naseljima, što je direktno povezano sa načinom finansiranja ovih aktivnosti. Drugačija praksa je na primjer, u SAD, gdje se veliki broj stacionarnih ustanova, kao što su (elitni) koledži i univerziteti nalaze u naseljima za čije ime se zna samo po tom koledžu ili univerzitetu. Mnoge elitne ustanove stacionarnog tipa (koledži, univerziteti, sanatorijumi, bolnice, naučni i istraživački centri itd), nalaze se u manjim naseljima u blizini velikih gradova, saobraćajno dobro

²¹ R. Bakić, M. Doderović, D. Mijanović, 2009; 139–149.

povezani, sa znatno povoljnijim prostornim, ekološkim i ekonomskim uslovima.

Komunalna uređenost prostora na području se vidno razlikuje, počev od Podgorice – državnog centra, do gradova u središnjem dijelu Crne Gore i primorskim gradovima, (odnosi se na gradska jezgra i neka nova naselja), gdje su u većoj mjeri razvijeni sistemi i vidovi uređenosti prostora. Seoska područja (izuzev mjernih centara) imaju niži stepen opremljenosti. U primorskom i središnjem regionu nivo uređenosti je na višem nivou. Dok sjever Crne Gore ima niži nivo uređenosti.

Urbanizacijom određenih dijelova grada, u odnosu na prostorno-funkcionalnu različitost, vrijednost zemljišta se shodno očekivane namjene i tražnje povećava i utiče na tržište zemljišta. Kapitalni dobici nastaju kod promjene namjene zemljišta. Investicije u urbanu infrastrukturu utiču na stvaranje porasta agregirane vrijednosti zemljišta u gradovima. Društveno-ekonomski razvoj dovodi do rasta potreba razvoja i tražnje građevinskog zemljišta. Stopa povećanja varira u zavisnosti od obima pretvaranja poljoprivrednog u građevinsko zemljište. Dinamičan privredni i urbani rast ogleda se preko uporednog kretanja cijene zemljišta, cijena potrošača i kretanje dohotka na jednog stanovnika. Cijene zemljišta formiraju se pod uticajem brojnih faktora, među kojima su najvažniji: promjene u urbanoj ekonomiji, porast životnog standarda, makroekonomski faktori kao što su ekonomski razvoj zemlje i nusprodukt privrednog razvoja.

Održivi razvoj i mogući model organizacije naselja

U skladu sa principima održivog razvoja, osnov za budući razvoj treba da počiva na zatečenim i prepoznatim trendovima koji utiču na integralan razvoj mreže naselja i centara na području Crne Gore. S obzirom na to da se intenzitet depopulacionih

trendova posljednjih godina intenzivira (iako je još uvijek intenzivan), to predstavlja loš pokazatelj da je neophodno, aktivnom i osmišljenom politikom (zapošljavanja, poboljšanja uslova života i rada u manje razvijenim područjima, aktiviranjem i adekvatnim korišćenjem prirodnih reursa, itd), izvršiti kvalitetnije prestrukturiranje mreže naselja i centara, kako u okviru opština i regiona, tako i na čitavom prostoru Crne Gore. Ovome treba dodati i činjenicu drastično smanjenog intenziteta industrijske proizvodnje koja je bila i glavni pokretač intenzivnih migracija ka glavnim centrima rada. Ovu, u suštini nepovoljnu činjenicu, treba iskoristiti kao priliku da se, adekvatnim prestrukturiranjem kapaciteta i lociranjem novih ekonomskih zona, efikasnim, primjerenim kapaciteta, lokacija, a u skladu sa sveukupnom strategijom razvoja Crne Gore kao ekološke države, pristupi i „održivom“ razmještanju ljudskog (radno aktivnog) potencijala i poboljšanju efikasnosti veza između susjednih područja. Rast i aktivaciju centara u Primorskoj regiji (ekspanzija centara – Budva, Bar, Herceg Novi) koja je i najintenzivniji dugogodišnji trend²², potrebno je kontrolisano usmjeravati da bi se izbjegle

²² Tako npr. povećan interes za izgradnju individualnih stambenih objekata na obali ili na najatraktivnijim lokalitetima u obuhvatu ili blizini nacionalnih parkova, rezultira gradnjom na način koji degradira prostorne kvalitete i mimo osmišljene i kontrolisane urbanizacije. Jeste da to doprinosi razvoju građevinarstva, ali u mnogim sredinama i mikro lokacijama otvara složene komunalne probleme i pojačava njihove negativne ekološke aspekte. Prostorne, urbanističke i komunalne povoljnosti, povećanje turističke tražnje kao i pokrivenost ili nepokrivenost planskom dokumentacijom, uslovili su u pojedinim naseljima intenzivnu gradnju stanova. U primorskoj regiji je u periodu '71/91 stambeni fond povećan za 70%, dok je u Republici u istom periodu porastao za 46% i uglavnom je pratio porast broja stanovnika.²² Primorje kao prostor na kome su na malom prostoru koncentrisane prirodne i stvorene vrijednosti, postao je atraktivan za turiste ali i za stanovništvo, koje migrira ka privredno prosperitetnim i ekspanzivnim područjima. Ovakva situacija dovela je do

negativne posljedice suburbanizacije (rast divljih naselja, neadekvatno korišćenje i opremanje zemljišta, itd, narušavanje ekološke ravnoteže, „eksplozija“ i zagušenje centara, itd. Sa druge strane, jačanje ove, u ovom trenutku, najperspektivnije privredne grane, širi svijest o potrebi integrisanja svih prostornih potencijala za razvoj turističkih aktivnosti u sveobuhvatan sistem, što neminovno podrazumijeva i dekomponovanje postojeće mreže naselja. Porast broja stanovnika i aktivnosti uz glavne putne pravce u dosadašnjim „osovinama“ razvoja, naročito u zonama koje ostvaruju veze sa susjednim regionima i državama, ukazuje na neophodnost ostvarenja veće komunikativnosti prostora Crne Gore. Poboljšanje putne mreže je neophodan uslov za nova adekvatna relacijska povezivanja i transformaciju mreže naselja u pravcu integracije onih područja koja prirodno ili funkcionalno međusobno korespondiraju. Ovo se naročito odnosi na naselja u pograničnim zonama Crne Gore. Afirmisanje Crne Gore kao ekološke države, otvara uslove za transregionalno i međudržavno povezivanje gradova i regija Crne Gore u smislu isticanja

intenziviranja gradnje svih vrsta objekata, a prije svega stambenih i turističkih na nekada rijetko nastanjenom i izgrađenom prostoru obale ili njenog neposrednog zaleđa. Bez obzira da li su objekti podignuti planski ili neplanski, može se govoriti o ekspanziji građenja na pojedinim atraktivnim lokacijama što nije popraćeno odgovarajućim planskim mjerama. Na samoj obali postoje i loše i dobri primjeri građenja stanova za odmor i rekreaciju, mada nisu u potpunosti tipični. Dosta dobar primjer je opština Herceg Novi (prije svega sam grad), gdje je najveći broj ovih stanova u višespratnim zgradama (neke i sa previše spratova za jedan mediteraski gradić) i u porodičnim zgradama, dok je opština Bar relativno loš primjer, jer je dominantan oblik izgradnje vikend kuća, u kojima su i stanovi za odmor i rekreaciju. Kod ovog primjera karakteristična su naselja Sutomore, Dobra Voda, Pečurice i njihova okolina. U ovim slučajevima su nepovratno upropaštene neke od najljepših uvala i plaža, pri čemu su uglavnom izgubili svi: država, lokalna zajednica, a i sami vlasnici stanova, jer se najčešće objekti neracionalno koriste.

komparativnih prednosti u odnosu na susjedne regione i države. Ovakvo povezivanje podrazumijeva razvoj informatičkih, saobraćajnih i drugih sistema kao osnov ili neophodan uslov za prevazilaženje prostorne odijeljenosti regija.²³

Policentrični model prostrane organizacije zasnovan je na mreži naselja, koja se sastoji od gradova različitog nivoa centraliteta i naselja koja im gravitiraju. Osnivanje stvarnog policentričnog modela prostorne organizacije odražava se u afirmaciji naselja srednje i male veličine sa funkcijama u skladu sa nivoom centraliteta, a naročito u slučajevima manje gustine naseljenosti, sa velikim rastojanjima između naselja i u područjima van glavnih koridora razvoja saobraćajnica. Ovaj oblik prostorne strukture je najpogodniji za ublažavanje teritorijalnih nejednakosti u društveno-ekonomskom razvoju, aktiviranje lokalnih prirodnih resursa i smanjenje migracionih tokova.

Ravnomjerniji prostorni razvoj podrazumijeva uspostavljanje minimalnih (garantovanih) standarda kvaliteta življenja. Skrećemo pažnju, da u neravnomjerno razvijenom ekonomskom i socijalnom prostoru, sa velikim razlikama u kvalitetu življenja građana, minimalni (garantovani) standardi mogu biti dvosjekli mač. S jedne strane, efektivno uspostavljanje ovakvih standarda samo u jednoj ili manjem broju prostornih/teritorijalnih cjelina (grad, regija), može podstaći migraciju iz ostalih manje razvijenih i slabije opremljenih područja u zone sa boljim performansama kvaliteta življenja. Brojni su primjeri koji ilustruju takva iskustva. Grad Njujork je sedamdesetih godina XX vijeka ušao u ogromnu fiskalnu krizu zbog ekstenzivnih socijalnih programa koji su iziskivali visoke poreze, a to je opet dovelo do odsegljavanja imućnijih građana. Drugi primjer su velike migracije iz Istočne Evrope u Skandinaviju i druge razvijene evropske države sa obimnim socijalnim programima, koje su donijele brojne probleme u ovim zemljama, izazvale sužavanje nekih socijalnih

²³ R. Bakić, M. Doderović, D. Mijanović, 2009; 129–145.

i kulturnih prava, podstakle animozitet prema imigrantima i ojačale poziciju konzervativnih političkih opcija. Na drugoj strani, odsustvo minimalnih standarda kvaliteta življenja i zadovoljavanja osnovnih socijalnih i kulturnih potreba neće pogadati samo deprivirane i siromašne društvene grupe, nego će umanjiti kvalitet življenja svih građana u naselju/regiji. Naizgled dobitna kombinacija koju centralnom mjestu (u nacionalnoj državi i/ili regiji) donose pogodnosti koje su plod centralizovanog sistema odlučivanja (investicije, javne službe, komunalna i druga infrastruktura, saobraćajnice i dr), pokazuje i drugu stranu. Sile privlačenja ka centru postaju veoma jake, a mehanizmi zaposjedanja prostora raznovrsni (bespravna izgradnja, uzurpacija prostora, špekulacije nekretninama, različite forme pugušćavanja odnosno povećanja izgrađenosti, izgradnja na poljoprivredom i šumskom zemljištu, javnim površinama i sl). Nezainteresovanost političke i stručne elite, kao i ostalih uticajnih grupa u centralnom mjestu za razvoj i kvalitet življenja u okruženju nužno proizvodi loše posljedice za samo centralno mjesto²⁴.

Buduća strategija razvoja mreže naselja podrazumijeva nekoliko mogućih modela gdje je potrebno:

1. Naselja međusobno integrisati i kroz koncepte, programe i planove ih tretirati kao jedinstven prostor;

2. Raditi na prožimanju naselja kroz aktiviranje preklapnih zona

3. Zasnovati koncept na „prodorima“ razvojnih trajektorija (po vertikalni) i to:

- a) duž puteva (saobraćaj kao resurs)

- b) u osovini povezivanja pojedinih gradova

Program povezivanja gradova i naselja na ta 3 nivoa, u suštini predstavlja međusobno povezivanje regija (sjeverna, središnja, primorska), po modelu povezivanja naselja istih (ili sličnih) hijerarhijskih nivoa ili značaja u okviru pojedinačnih regiona – princip povezivanja po „vertikali“.

²⁴ R. Bakić, M. Doderović, D. Mijanović, 2009; 139–149.

a) Na nivou Crne Gore moguće je uspostaviti povezivanje po „vertikalama“: Podgorica – Bar – Berane; H. Novi – Nikšić – Pljevlja. Ovakav vid povezivanja podržan je planiranom izgradnjom auto-puta Bar – Beograd (I nivo) i budućom izgradnjom magistralnog puta Boka Kotorska – Nikšić – Šavnik – Žabljak – Pljevlja – Prijepolje (II nivo u hijerarhiji vertikalnog povezivanja).

b) Između opština (centara opština) moguće je uspostaviti veze: Budva – Nikšić – Danilovgrad – Kolašin; Herceg Novi – Žabljak; Ulcinj – Plav.

Prema postojećem modelu razvoja, mreža naselja je, i pored težnje da se ostvari policentričan model razvoja (ali evidentno samo u prostornom smislu), u osnovi strogo hijerarhizovan, a funkcioniše po modelu nodalnog razvoja i to najpre na nivou države kao cjeline, a potom i na nivou regiona gdje je sve: a) jednozačno b) jednodimenzionalno c) jednosmjerno. Ovaj model predstavlja u suštini centralizovan/koncentrisan razvojni model. Osnovna postavka buduće strategije razvoja, podrazumijeva decentralizaciju i dekoncentraciju mreže naselja i centara. Decentralizacija se vrši na tri nivoa: a) nivo države, b) nivo regiona, c) nivo opština.

I model podrazumijeva kompatibilnost i to između prethodno pomenutih nivoa države, regiona i opština, što podrazumijeva međusobne višesmjerne relacije:

a) između centara regiona – Podgorica, Bar, Nikšić, Bijelo Polje

b) između centara opštine

- u okviru regiona – sjeverni: u odnosu na Bijelo Polje kao centar – Berane, Pljevlja, Rožaje, Kolašin; središnji – Nikšić, Cetinje, Danilovgrad; južni – Ulcinj, Budva, Herceg Novi.

- između regiona „po trakama“ – naselja koja se povezuju trakama: Pljevlja, Žabljak, Šavnik, Nikšić, Herceg Novi; Nikšić, Plužine, Podgorica, Ulcinj; Rožaje, Berane, Kolašin, Danilovgrad, Cetinje, Budva.

- kombinacijom traka i polova, dobijamo nove prostorne odnose u polarizaciji, kao i formiranje novih osovina razvoja, preko kojih je moguće umrežiti prostorno i najudaljenija područja države.

Dekoncentracija po ovom modelu podrazumijeva više „polova“ razvoja (bipolarni, tripolarni, ...). Uspostavljanjem više polova razvoja, usložnjavanjem mreže, rasterećuju se postojeći centri (prije svega, uravnotežuje rast Podgorice i Nikšića) i premošćavaju (uspostavljaju) kontinuiteti prostornog razvoja i distribucije sadržaja na kompletnom prostoru Crne Gore.

II model podrazumijeva disperzivan razvoj čija je osnovna karakteristika komplementarnost. Sistem na isti način funkcioniše kroz različite prostorne nivoe, na način da razvoj svakog naselja bude u funkciji cjeline, a dekoncentracija se vrši između naselja. Ovaj model u suštini podrazumijeva više centara u cilju ravnomjernije distribucije aktivnosti i razvoja čitavog područja Crne Gore i smanjenja pritiska na centar – Podgoricu. Za funkcionisanje ovog modela neophodno je uspostavljanje efikasnih međunaseljskih relacija (prije svega, adekvatne putne mreže). Iako koncept prostorne disperzije podržava neka opšta opredjeljenja (opšte dobro, ravnomjeran razvoj itd), činjenica je da je ovakva mreža neracionalna sa stanovišta ulaganja i u inicijalnoj i u fazi eksploatacije, barem kada su u pitanju objekti društvene infrastrukture. Kao odgovor na ovu dilemu nudi se mogućnost komplementarnog opremanja naselja – podjela funkcija između naselja koja se međusobno pomažu u obezbjeđivanju sadržaja i zadovoljenju potreba stanovnika. Ovakav model traži visok nivo upravljanja transformacijom naseljske matrice. Ovakvu disperznu mrežu poželjno je uspostaviti jačanjem polova razvoja kao i jačanjem periferije. Polovi razvoja postaju oni koji su inicirani: jakim saobraćajnim pravcima, bogatstvom prirodnih resursa, turističkim potencijalima itd. Polovi bi mogli da postanu: Kolašin, Mojkovac, Rožaje, Danilovgrad, Šavnik, Žabljak,

Kotor, Tivat, Ulcinj, ali i manja naselja koja imaju strateški položaj (granični prelazi). Jačanjem periferije ublažila bi se polarizacija između regiona. Sjeverni periferni pojas čine opštine: Plav, Rožaje, Bijelo Polje, Pljevlja, Plužine; središnji pojas čine: Žabljak, Kolašin, Danilovgrad, Nikšić, Herceg Novi; jugozapadni pojas čine: Krstac, Velimlje, Grahovo, Risan, Herceg Novi, Tivat, Ulcinj, Veliki Ostros.

III model podrazumijeva disperzivan razvoj mreže sadržaja sa osnovnom karakteristikom stvaranja komparativnih prednosti, u odnosu na svako naselje, centar ili region, čime se stižu uslovi za slojevito međunaseljsko umrežavanje. Ovakav način umrežavanja može, ali i ne mora da počiva samo na zajedničkim prostorno-fizičkim obrascima (naselja ne moraju da budu obavezno susjedna). Umrežavanje može da podrazumijeva i kombinaciju grupisanja mreža, razvoja slojevite mreže ili relacijskog umrežavanja. Ovakav princip umrežavanja u osnovi predstavlja različite faze razvoja centralnih sadržaja, koji podrazumijeva mogućnost kombinovanja u skladu sa razvojnim aktuelnim trendovima. Princip ovakvog umrežavanja podrazumijeva, prije svega, povezivanje na nivou sličnih karakteristika i prednosti svakog pojedinačnog naselja. Isticanje ovih prednosti od izuzetnog je značaja, s obzirom na priličnu izdiferenciranost sadržaja i nivoa funkcionisanja naselja i centara na čitavom prostoru Crne Gore, sa izuzetnim potencijalima za razvoj, prvenstveno turističkih, ali i ekonomskih, saobraćajnih, poslovnih, itd.

Neophodno je definisati različit metodološki pristup procesu planiranja i/ili projektovanja infrastrukturnih mreža (ili dionica) u zavisnosti od njihovog značaja, odnosno, kategorije dionice prema odgovarajućoj funkcionalnoj klasifikaciji. Kada je u pitanju primarna infrastrukturna mreža (ili dionica primarne mreže), ključni uticaj na sva zbivanja ne samo u oblasti infrastrukture nego i u ukupnom razvoju, primarna mreža oblikuje prostorni, ekonomski, društveni razvoj države, regiona ili grada

po pravilu sa pozitivnim uticajima na tim geografskim nivoima ali istovremeno sa veoma ozbiljnim negativnim uticajima na neposredno okruženje. Takvi zahvati, zbog izuzetno visokih investicija, dugotrajnije gradnje, itd kao i velike inercije ovih objekata u prostoru i vremenu pripadaju dugoročnom planiranju sa vremenskim horizontima preko 20 godina. Kod sekundarne infrastrukture mreže (ili dionica) postupak je drugačiji jer unapređenje ponude usluga infrastrukture ima za cilj zadovoljenje postojeće, odnosno, planirane potražnje na zahtijevanom nivou kvaliteta usluge. Ona ima pozitivan uticaj na razvoj neposrednog okruženja dok bi zadovoljenje potražnje višeg geografskog nivoa kroz sekundarnu mrežu (ili dionicu) imalo negativan uticaj na razvoj. Sekundarna infrastrukturna mreža pripada operativnom nivou planiranja sa vremenskim horizontom 5–10 godina.

Turizam i kultura predstavljaju najveći razvojni potencijal prostora Crne Gore, te je potrebno na svim planskim nivoima voditi računa o očuvanju kulturno-prirodnog identiteta. Težište razvoja na ovom planu svakako treba staviti na održivi turizam koji bi bio sinhronizovan sa specifičnim istorijsko-geografskim odrednicama. Međutim, osnovni preduslov koji treba ispuniti kako bi se povećala atraktivnost, dostupnost i kvalitet prostora predstavlja dostizanje evropskih standarda – tehnološke opremljenosti, saobraćajne i infrastrukturne povezanosti i efikasnosti, kvaliteta smještajnih kapaciteta, nivoa usluga i poslovanja, savremenog menadžmenta. Pažnju treba usmjeriti na globalno prepoznatljive sadržaje – nacionalne parkove Durmitor, Lovćen, Biogradsku goru, Prokletije, Skadarsko jezero kao i kulturnu baštinu pod zaštitom UNESCO-a: Durmitor sa kanjonom rijeke Tare i grad Kotor. Naravno, jedan od glavnih razvojnih i integrativnih pravaca predstavlja i jadranska obala, a šansu bi trebalo pružiti i manjim i do sada neaktiviranim područjima, ruralnim i urbanim naseljima koja bi regeneracijom funkcija i uvođenjem

savremene tehničko-tehnološke infrastrukture postala atraktivna za novu globalnu tehno-elitu, koja bi mogla da ih koristi ne samo za turizam, već i za stanovanje. Istovremeno, trebalo bi zaustaviti i regulisati širenje neadekvatnih i substandardnih tipova turizma koji nisu u skladu sa postulatima ekološke i ekonomske održivosti. Poseban potencijal predstavljaju stari primorski gradovi i sela u planinskom i primorskom pojasu, a kao najatraktivnije vidove turizma treba afirmisati ekološki, kongresni, nautički, lovno-ribolovni i zdravstveni turizam. U pogledu prostornog planiranja i razvoja u gradovima i drugim naseljima, potrebno je obezbijediti savremen arhitektonski identitet, koji počinje od postojećeg kvaliteta i karakteristika prostora, tj. građevinskog (kulturnog) nasljeđa, a usklađuje se sa najnovijim tehnološko-arhitektonskim rješenjima. Visinu i veličinu treba prilagoditi postojećim, naslijeđenim objektima. Očuvanje arhitektonskog identiteta ostvaruje se uz planski razvoj i obnavljanje naselja, putem očuvanja površina. Treba koristiti savremena tehnološka rješenja i projektantska tumačenja kao prepoznatljivo građevinsko nasljeđe.²⁵

Veoma važnu ulogu u jačanju regionalne prepoznatljivosti sve više dobija kultura, koja se, iako posljednjih godina zanemarena na našim prostorima, mora prepoznati kao značajan inicijator transregionalnog umrežavanja. Jedan od predloga predstavljalo bi aktiviranje zapostavljenih centara – objekata kulture kroz vid popularnih međunarodnih radionica koje bi imale temu vezanu za aktivaciju pojedinih sadržaja i prostora. Naravno, prije i za vrijeme ovakvih manifestacija potrebno je jačati i razvijati baze podataka i širiti mreže komunikacija (vid tehnološko-informacione infrastrukture) čime bi rad učesnika bio znatno olakšan.

²⁵ Kod razvoja turističkih objekata u naseljima odgovarajućeg tipa, u odgovarajućim planskim dokumentima mora se predvidjeti adekvatna komunalna infrastruktura, koja se mora izgraditi prije nego što turistički objekti počnu sa radom.

Rezultat ovakvih okupljanja bi bila promocija gradova (kao inicijatora i podrške ovakvim dešavanjima), povezivanje i saradnja naučno-kulturnih institucija, obogaćivanje knjižnog i računarskog fonda (preko razmjena, donacija i poklona), integracija stručnjaka (od studenata do profesionalaca u različitim oblastima), ali i niz predloga kojima bi bila unaprijeđena urbana sredina (i razni aspekti funkcionisanja grada).²⁶ Veze koje se na ovaj način stvaraju su od neprocjenjivog značaja, a najvažnije je upravo otvaranje novih kanala komunikacije i saradnje koji ime regiona/grada izbacuju u prvi plan i pružaju podstrek za oživljavanje i promociju kulturno-naučnih sadržaja, njihovu aktivnu upotrebu i, samim tim, formiraju nove uslove u kojima će svijest o značaju ovih djelatnosti biti dovedena na viši nivo.

Zaključak

Do 2011. godine u Crnoj Gori je bilo 1.221 seosko naselje, ali popisom 2011. godine došlo je do nove administrativne podjele po kojoj je broj seoskih naselja povećan na 1 249. Uvažavajući prirodno-morfološke uslove, područje Crne Gore uvijek se „dijelilo“ po visinskim regionima, a svoj razvoj zasnivalo na

²⁶ Prekogranične razvojne zone su područja šireg obima uz granice države, koje se mogu sastojati od gradova, naselja i opština koje imaju slične razvojne potencijale i/ili probleme, a nalaze se u susjednim državama. To su:

1. Berane, Andrijevića, Rožaje, Plav – Peć, Kosovska Mitrovica;
2. Pljevlja, Bijelo Polje – Prijepolje, Priboj;
3. Pljevlja, Gradac – Foča;
4. Plužine, Maglić – Bioč – Foča, dolina Sutjeske;
5. Nikšić, Vilusi – Trebinje, Bileća, Gacko;
6. Boka Kotorska – Dubrovnik – Trebinje;
7. Basen Skadarskog jezera (Podgorica, Danilovgrad, Bar, Ulcinj – Skadar, Koplik);
8. Prekogranični park Prokletije (Plav, Gusinje – Albanija).

odvojenim regionima i to: Južna regija – primorski (najniža), Središnja regija – koji ima zastupljenu i ravničarsku i brdsko-planinsku morfologiju, Sjeverna regija – pretežno brdsko-planinska. Osnovna postavka buduće strategije razvoja, podrazumijeva decentralizaciju i dekoncentraciju mreže naselja i centra. Decentralizacija se vrši na tri nivoa: a) nivo države, b) nivo regija, c) nivo opština.

Veoma važnu ulogu u jačanju regionalne prepoznatljivosti sve više dobija kultura, koja se, iako posljednjih godina zanemarena na našim prostorima, mora prepoznati kao značajan inicijator transregionalnog umrežavanja. Buduća strategija razvoja mreže naselja podrazumijeva nekoliko mogućih modela gdje je potrebno: 1. naselja međusobno integrisati i kroz koncepte, programe i planove ih tretirati kao jedinstven prostor; 2. raditi na prožimanju naselja kroz aktiviranje preklapnih zona; 3. zasnovati koncept na „prodorima“ razvojnih trajektorija (po vertikalni).

Literatura:

- Doderović Miroslav: *Osnovi prostornog planiranja*, Nikšić, 2019.
- Bakić Radovan, Miroslav Doderović, Dragica Mijanović, *Naselja u prostoru*, Nikšić, 2009;
- Bakić Radovan: *Prostorno planiranje*, Unireks, Podgorica, 1995.
- Burić Mihailo: *Geografsko-istorijski atlas Crne Gore*, Podgorica, 2003. god.
- Radoičić Branko: *Geografija Crne Gore – prirodna osnova*, Nikšić, 1996. god.

- Borislav Stojkov, *Metode prostornog planiranja*, Geografski fakultet, Beograd 2000.

- Ante Marinović-Uzelac, *Prostorno planiranje*, Dom i svijet, Zagreb 2001.

- Cvetko Kostić: *Selo i grad – kriterijumi razlikovanja*, Beograd, 1966.

- *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003. g*, Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, Podgorica, septembra 2004. god.

- *Prostorni plan Crne Gore – Nacrt plana, Ujedinjene Nacije-program za razvoj*, Republički zavod za urbanizam i projektovanje Titograd, Centar Ujedinjenih Nacija za ljudska naselja (UNCHS)-Najrobi, Organizacija Ujedinjenih Nacija za otklanjanje posljedica katastrofa (UNDRO) – Ženeva, 1979. god.

- *Prostorni plan Crne Gore – Stanovništvo Crne Gore do 2000. g*, Bazna studija, Titograd, 1983. god.

- *Prostorni plan Republike Crne Gore do 2020. g*, Ministarstvo uređenja prostora, Republički Zavod za urbanizam i projektovanje d.d. Podgorica, septembra 1996. god.

- *Prostorni plan Republike Crne Gore do 2000. g. – Saobraćaj – izmjene i dopune*, Republika Crna Gora, Ministarstvo uređenja prostora, Podgorica, juli 1995. god.

- *Prostorni plan Republike Crne Gore do 2000. g. – Razvoj društvenih djelatnosti – izmjene i dopune*, Republika Crna Gora, Ministarstvo uređenja prostora, Podgorica, 1995. god.